

Таццяна Бочкар

Гродна

Шляхі развіцця лексічных варыянтаў фразеалагізмаў (на матэрыяле беларускай і англійскай моў)

Шляхі развіцця лексічных варыянтаў фразеалагічных адзінак (далей ФА) даследаваны недастаткова. Толькі ў некаторых працах робяцца спробы растлумачыць гэты працэс. Так, у рускім мовазнаўстве А. І. Дзіброва прапануе сваю канцэпцыю прычын вар'іравання фразеалагічнай структуры¹. У беларускай лінгвістыцы, у працы І. М. Хлусевіч, лексічным варыянтам беларускіх ФА прысвечаны цэлы раздзел², у якім надаецца ўвага і шляхам развіцця лексічных варыянтаў, але дадзенае пытанне разглядаецца даволі сцісла.

У 2006 годзе апублікавана грунтоўная манаграфія «Ідыяматычная крэатыўнасць...» А. Ланглотца³, прысвечаная фразеалагічнай варыянтнасці ў англійскай мове. У даследаванні робіцца спроба пабудаваць лінгвакагнітыўную мадэль варыянтнасці ідыём. Прыводзяцца аргументы на карысць «слоўнай прыроды» фразеалагізма. Паказваецца, што варыянтнасць фразеалагізмаў – гэта адлюстраванне іх унутранай семантычнай арганізацыі, якая робіць іх семантычна члянiмymi і матываванымi. Абазначаны падыход да праблемы вар'іравання фразеалагічнай структуры асвятляе толькі адзін з магчымых шляхоў развіцця варыянтных радоў – на аснове адной ФА. Аднак далёка не ўсе вары-

¹ Е. И. Диброва, *Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке*, Ростов 1979, с. 52–70.

² І. М. Хлусевіч, *Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове*, Гродна 2002, с. 29–44.

³ А. Langlotz, *Idiomatic creativity*, Amsterdam 2006.

янтныя ўтварэнні тлумачацца толькі *эвалюцыяй ад першапачатковай аднастайнасці да далейшай разнастайнасці*⁴.

Праблема шляхоў развіцця лексічных варыянтаў ФА належыць да найбольш актуальных у сучаснай фразеалогіі і патрабуе далейшага глыбокага і ўсебаковага яе асвятлення. У гэтым артыкуле аб'ектам вывучэння з'яўляюцца беларускія і англійскія ФА, прадметам – шляхі развіцця іх лексічных варыянтаў. Крыніцамі фактычнага матэрыялу паслужылі «Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы»⁵, «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў»⁶ І. Я. Лепешава, «Оксфардскі слоўнік англійскіх ідыём»⁷, «Слоўнік ідыём і іх паходжання» Л. Флавел⁸, «Вялікі руска-англійскі фразеалагічны слоўнік» С. І. Лубенскай⁹, «Англа-рускі фразеалагічны слоўнік» А. У. Куніна¹⁰.

Дзейнасць закона аналогіі. Развіццю лексічных варыянтаў фразеалагізмаў нярэдка садзейнічае «закон аналогіі» – унутрымоўны закон эвалюцыйнага развіцця мовы, дзеянне якога праяўляецца ў выніку прыпадабнення адной формы моўнага выражэння да другой. Так, «па аналогіі з выразамі *сёмая (дзясятая) вада на кісялі, да сёмага (дзясятага) поту* набыў варыянтнасць фразеалагізм *на сёмым небе, стаў ужывацца і ў форме на дзясятым небе*¹¹. Падобныя прыклады: *язык дрэнна (кепска) падвешаны, дрэнна (кепска) ляжыць; на край свету (зямлі), на краі свету (зямлі); круціцца (верціцца) у галаве, круціцца (верціцца) на языку. У англійскай мове: to press (push) the point* (літаральна: націскаць на пункт (пхаць пункт)) 'настойваць на тым, што ўжо і так зразумела, прынята або зроблена', *to press (push) one's luck* (націскаць на шчасце (пхаць шчасце)) 'аптымістычна рызыкаваць чымсьці, што залежыць ад удачы'; *and all that rubbish (nonsense, crap)* (і ўсё гэтае смецце (і ўся гэтая бяссэнсіца, дурнота)) 'і іншыя падобныя рэчы', *a load of rubbish (nonsense, crap)* (вялікая колькасць смецця (бяссэнсіцы, дурноты)) 'памылковы, не варты сур'ёзнага разгляду'; *new (fresh) blood* (новая (свежая) кроў) 'свежыя ідэі, уменні,

⁴ А. В. Гарник, *Вариантность лексического состава фразеологизмов современного польского языка*, Минск 1988, с. 41.

⁵ І. Я. Лепешаў, *Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы*, Мінск 2008, 2 т.

⁶ І. Я. Лепешаў, *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*, Мінск 2004.

⁷ А. Р. Cowie, *Oxford dictionary of English idioms*, Oxford 2008.

⁸ L. and R. Flavell, *Dictionary of idioms and their origins*, London 2006.

⁹ С. И. Лубенская, *Большой русско-английский фразеологический словарь*, Москва 2004.

¹⁰ А. В. Кунин, *Англо-русский фразеологический словарь*, Москва 1984.

¹¹ І. М. Хлусевіч, *Варыянтнасць...*, с. 30.

методыка навiчка, якiя, верагодна, палепшаць становiшча кампанii, iнстытута i iнш.', *to break new (fresh) ground* (зламаць новую (свежую) зямлю) 'быць першапраходцам у якой-н. галiне навукi, працы i г.д.'; *buy it (that)* (купi гэта (тое)) 'паверыць, прыняць тлумачэнне, парадку i г.д.', *it (that) depends* (гэта (тое) залежыць) 'магчыма', *it (that) figures* (гэта (тое) падлiчвае) 'нешта здаецца правiльным, разумным ci верагодным'.

У абедзвюх мовах ёсць шмат ФА з аднолькавымі пераменнымі кампанентамі: *i дзела (справа) з канцом, грэшным дзелам (грэшнай справай), маё(-я) дзела (справа) старана; у ружовых фарбах (колерах), маляваць ружовымі фарбамі (у ружовых колерах); браць (хапаць) за руку, браць (хапаць) за горла, браць (хапаць) за душу, браць (хапаць) бога за бараду; як з ланцуга (прывязi) сарваўся, як з ланцуга (прывязi) сарваўшыся; соваць (сунуць) носа не ў сваё проса, соваць (сунуць) нос.* У англiйскай мове: *a close (near) thing* (блiзкая рэч) 'баланс памiж жыццём i смерцю, поспехам i правалам, адным чалавекам i другiм у спаборнiцтве', *close (near) to the bone* (блiзка да касцi) 'надта адкрыты ci неасцярожны ў сваiм выяўленнi праўды', *close (near) to sb's heart* (блiзкi да сэрца) 'вельмi хвалюючы або ciкавы для каго-н.'; *the path (way) of least resistance* (сцэжка (дарога) найменшага супрацiўлення) 'самы лёгкi курс дзеяння, якi выклiкае менш за ўсё праблем, нягледзячы на тое, што iншы курс дзеяння можа быць больш эфектыўным', *to smooth sb's path (way)* (выраўноўваць сцэжку (дарогу)) 'спрыяць таму, каб каму-н. было лягчэй увогуле або каб нешта атрымаць'; *God (heaven, the Lord) knows* (Бог (неба, Гасподзь) ведае) 'нiхто не ведае', *God (heaven, the Lord) help us* (Бог (неба, Гасподзь) дапаможа нам) 'каментарый, якi сцвярджае, што хто-н. знаходзiцца ў вельмi неспрыяльных абставiнах, патрабуе дапамогi, але хутчэй за ўсё яе так i не атрымае', *God (heaven, the Lord) forbid* (Бог (неба, Гасподзь) забараняе) 'дазвольце нам спадзявацца, што сказанае няпраўда i нiколі не адбудзецца'; *to have (get) sb's number* (мець (атрымаць) нумар) 'ведаць ci выявiць, якiя ў чалавека характар, сацыяльнае становiшча, матывы i г.д.', *to have (get) the last laugh* (мець (атрымаць) апошнi смех) 'быць супернiкам, канкурэнтам, апанентам i г.д., якi ў вынiку фартуны ўсё ж такi перамагае'; *to the end of the world (earth)* (на край свету (зямлi)) 'куды-н. вельмi далёка; у любое месца, абы-куды', *how in the world (on earth)?* (як у свеце (на зямлi)?) 'якiм чынам?'.

Вытворныя фразеалагiзмы часам могуць пераймаць варыянтныя рады выразаў, ад якiх яны паходзяць. У гэтым выпадку гаворка iдзе пра дэрывацыю як праўленне закона аналогii. Так, з'яўленню

варыянтаў змаганне з ветракамі і вайна з ветракамі адпавядае варыянтнасць фразеалагізма *ваяваць (змагацца) з ветракамі*. Такім жа шляхам маглі з'явіцца і варыянтныя заменнікі ў наступных ФА: *гульня (жарты) з агнём ← гуляць (жартаваць) з агнём, клубок разблытваецца (размотваецца) ← разблытваць (размотваць) клубок*. Сярод англійскіх фразеалагізмаў такой адпаведнасці не выяўлена.

Аднак у фармальна падобных фразеалагізмах лексічныя ўзаемазмены далёка не заўсёды дублююцца: *кропля ў кроплю (кропка ў кропку)*, але *як дзве кроплі вады* (няма варыянта *як дзве кропкі вады*); *кідаць у твар (у вочы)*, але *кроў адхлынула ад твару* (а не *кроў адхлынула ад вачэй*) і *кроў кінулася ў твар* (а не *кроў кінулася ў вочы*). Гэтыя прыклады паказваюць, што ўзнікненне лексічных варыянтаў карэктуюцца вобразнай асновай ФА і адбываецца ў адпаведнасці з дыстрыбуцыяй пэўнага слова ў фразеалагічным кантэксце. Лексічная адзінка ў складзе фразеалагізма вылучае з кола сваіх значэнняў тое, якое б задалаўняла складанне сэнсаў у тэксце і захоўвала б аблічча адзінкі¹².

Рэматывацыя значэння ФА. Вар'іраванне лексічнай структуры фразеалагізмаў часам выклікана імкненнем носбітаў мовы да рэматывацыі іх значэнняў¹³. Працэс рэматывацыі значэння фразеалагізма – гэта ўзнаўленне яго ўнутранай формы, абумоўленае тэндэнцыяй да зняцця парадокса наймення (тэрмін А. І. Дзібровай), г. зн. да імкнення носбітаў мовы *прывесці ў адпаведнасць семантыку фразеалагізма і яго лексічнае выражэнне*¹⁴. Інакш кажучы, развіццё лексічных варыянтаў ФА залежыць і ад яе значэння: план выражэння (лексічны склад) імкнецца да збліжэння са зместавым бокам ФА. Параўнаем дзве міжмоўныя эквівалентныя ФА *грэць (гадаваць) змяю на сваіх грудзях* і *to warm (nourish, cherish) a snake in one's bosom* (грэць (карміць, мілаваць) змяю на сваіх грудзях) – ‘рабіць дабро чалавеку, які пасля адплачвае няўдзячнасцю’. Узаемазамяняльныя дзеясловы ў гэтых ФА збліжаюцца на аснове семы ‘расціць, гадаваць’. Развіццё варыянтаў *to warm a snake in one's bosom* (грэць змяю на сваіх грудзях) і *to nourish a snake in one's bosom* (карміць змяю на сваіх грудзях) абумоўлена імкненнем удакладніць дэталі вобразнага малюнка. А разнавіднасць *to cherish a snake in one's bosom* (мілаваць змяю на сваіх грудзях) і беларускі варыянт *гадаваць змяю на сваіх грудзях* напрамую звязаны са

¹² Е. И. Диброва, *Вариантность...*, с. 67.

¹³ А. В. Кунин, *Курс фразеологии современного английского языка*, Москва 1986, с. 73–74.

¹⁴ Е. И. Диброва, *Вариантность...*, с. 61.

значэннем самога фразеалагізма: дзеясловы *to cherish* (мілаваць) і *гадаваць* адпавядаюць семантычнаму кампаненту значэння ФА 'рабіць дабро'. У сувязі з гэтым часткі ФА *a snake in one's bosom* і *змяю на сваіх грудзях* успрымаюцца са значэннем 'чалавек, які пасля адплачвае няўдзячнасцю', што набліжае названыя фразеалагізмы да аналітычных, семантычна члянiмых адзінак.

Англійскі фразеалагізм *deadly (mortal) sin* (смяротны (смяртэльны) грэх) мае яшчэ разнавіднасць *cardinal sin* (кардынальны грэх), дзе прыметнікавы субстытут узаемадзейнічае са значэннем фразеалагізма 'вельмі вялікая загана, недаравальны ўчынак'. Лексічныя варыянты наступных англійскіх фразеалагізмаў у дужках таксама ілюструюць відавочную сувязь з іх зместавым бокам: *the other (flip) side of the coin* (другі (нахабны) бок манеты) 'супрацьлеглы, ценявы, непажаданы бок якой-н. справы', *to rip up old wounds (grievances)* (разрываць старыя раны (крыўды)) 'непакоіць, хваляваць каго-н., выклікаючы цяжкія ўспаміны', *with the naked (unaided) eye* (голым (бездапаможным) вокам) 'адразу ж, без усякіх намаганняў', *to one's last (dying) breath* (да апошняга (смяротнага) дыхання) 'да самай смерці, да канца жыцця'. Тут яўна развіццё аднаго з варыянтаў адбываецца на падставе семантычных механізмаў узаемадзейнення паміж значэннем ФА ў цэлым і тым вар'іруемым кампанентам, які ўваходзіць у яе склад¹⁵.

Значэнне пераменнага кампанента можа амаль супадаць са значэннем самога выразу, у такім выпадку адбываецца замена кампанента фразеалагічнай адзінкі на сінанімічнае значэнню фразеалагічнай адзінкі слова, якое падкрэслівае сэнс усёй фразеалагічнай адзінкі¹⁶. У якасці прыкладу прывядзём беларускі фразеалагізм *насіць камень за пазухай* 'затойваць злосць на каго-н., быць гатовым зрабіць што-н. дрэннае каму-н.', які мае лексічныя варыянты *насіць камень за пазухай*, *трымаць камень за пазухай* і *хаваць камень за пазухай*. Калі першыя дзве разнавіднасці больш удакладняюць вобразны малюнак выразу, то апошні варыянт напрамую ўзаемадзейнічае са зместавым бокам фразеалагізма: пераноснае значэнне ЛА *хаваць* 'не выяўляць адкрыта, таіць (свае думкі, пачуцці, дзеянні)' амаль тоеснае значэнню названай ФА.

Англійскі фразеалагізм *to hold up one's nose* (трымаць уверх нос) мае варыянт *to cock one's nose* (задзіраць нос), у складзе якога зна-

¹⁵ Тамсама, с. 60.

¹⁶ Б. С. Шварцкопф, *О «внешней границе» нормы фразеологизма*, «Груды Самаркандского университета им. А. Навои. Вопросы фразеологии» 1976, № 277, с. 45.

чэнне дзеяслоўнага кампанента *to cock* ‘напыжвацца, задзіраць нос’ з’яўляецца тоесным значэнню самога фразеалагізма.

Працэсы архаізацыі лексікі. Гістарычныя змены ў жыцці грамадства выклікаюць змены і ў лексіка-фразеалагічнай сістэме мовы¹⁷, скіраваныя на асучасніванне лексіка-граматычнага і фанетычнага складу фразеалагізмаў. У якасці прыкладу прывядзём беларускія ФА *мераць аршынам* і *мераць на адзін аршын*, субстантыўны кампанент якіх – назоўнік *аршын* ‘мера даўжыні, роўная 71,12 см’. Аршынам карысталіся «даўней, да ўвядзення метрычнай сістэмы»¹⁸, што сведчыць пра архаічнасць названага лексічнага кампанента. Таму, відаць, гэтыя фразеалагізмы развілі лексічныя варыянты *мераць меркай* і *мераць на адну мерку*, г.зн. адбылася варыянтная замена назоўніка *аршын* лексемай больш агульнай і актуальнай семантыкі *мерка* з мэтай асучаснівання лексічнага складу выразаў.

Падобным чынам фразеалагізм *бачыць на тры сажні пад зямлёй*, у вобразнай аснове якога ўстарэлы назоўнік *сажань* ‘старая адзінка меры даўжыні, роўная тром аршынам, або 2,134 м’, стаў ужывацца ў варыянце *бачыць на тры метры пад зямлёй*. А ў аснове фразеалагізма *сажнем носа не дастаць* рэалізуецца іншае ўстарэлае значэнне гэтай лексемы – ‘прылада для абмервання зямельных участкаў’, таму ўзніклі такія актуальныя варыянты, як *крукам носа не дастаць, кіем носа не дастаць*.

Англіійская ФА *to shout (proclaim, cry) from the rooftops* (крычаць (абвяшчаць, голасна клікаць) з вярхоў дахаў) ‘абнародаваць што-н.’ першапачаткова ў біблейскім тэксце ўжывалася ў форме *to proclaim upon the housetops* (абвяшчаць на вярхах дамоў) (Лука 12, 2, 3). Як адзначаецца ў англійскім «Слоўніку ідыём і іх паходжання»¹⁹, у старажытнай Палесціне было лёгка падняцца на дах невысокай хаты і зрабіць публічнае афіцыйнае абвяшчэнне. Аднак зусім іншая справа са смалістымі стрэхамі Еўропы. Словазлучэнне занатавана як фразеалагізм у англійскай мове ў другой палове XIX ст., калі яго лексічны склад захавалася адпаведна Свяшчэннаму Пісанню. Амаль праз стагоддзе ў гэтым выразе адбыліся лексічныя змены: 1) замест субстантыўнага кампанента *housetops* (вярхі дамоў) стаў ужывацца назоўнік *rooftops* (вярхі дахаў), што, відаць, абумоўлена зменамі ўмоў жыцця сучасных еўрапейскіх народаў; 2) замест прыназоўніка

¹⁷ Е. И. Диброва, *Вариантность...*, с. 10.

¹⁸ І. Я. Лепешаў, *Этымалагічны слоўнік...*, с. 222.

¹⁹ L. and R. Flavell, *Dictionary of idioms...*, s. 253.

уроп (на), сфера ўжывання якога ў сучаснай англійскай мове абмежаваная, стаў выкарыстоўвацца прыназоўнік *from* (з); з дзеяслоўны кампанент развіў варыянтны рад *to proclaim* (абвяшчаць) – *to cry* (голасна клікаць) – *to shout* (крычаць). Пашырэнне кампанентнага складу гэтай ФА звязана з тым, што з цягам часу змянялася семантыка ЛА *to proclaim*: у XIII–XIV стст., як зафіксавана ў «Оксфардскім слоўніку англійскай этымалогіі», гэтае слова абазначала ‘голасна клікаць’²⁰ і было сінанімічным ЛА *to cry*²¹. З XIV ст. у лексічнай сістэме англійскай мовы стаў ужывацца дзеяслоў *to shout* (крычаць)²², што абумовіла пашырэнне варыянтнага раду названай ФА. Паколькі семантыка слова *to proclaim* рухалася ў іншы бок – ‘голасна клікаць’ → ‘абвяшчаць’, то цяпер адбываецца паступовае выцясненне разнавіднасці *to proclaim from the rooftops* (абвяшчаць з вярхоў дахаў) з ужывання і найбольш распаўсюджаным лексічным варыянтам гэтага фразеалагізма з’яўляецца *to shout from the rooftops* (крычаць з вярхоў дахаў).

Такім чынам, лексічныя варыянты фразеалагізмаў узнікаюць у выніку дзеяння закона аналогіі, калі наяўнасць пэўных лексічных варыянтаў у адным фразеалагізме садзейнічае з’яўленню тых самых вар’іруемых заменнікаў у другім. Аднак гэты закон мае пэўныя абмежаванні, абумоўленыя ўнутранай формай ФА. Лексічныя варыянты фразеалагізмаў беларускай і англійскай моў могуць быць вынікам працэсу рэматывацыі значэння фразеалагізма, г.зн. імкнення носьбітаў мовы захоўваць і ўзмацняць матываванасць значэнняў ФА, устанаўліваць празрыстую сувязь паміж іх планам выражэння і зместавым бокам. У большай ступені гэта характэрна для англійскіх устойлівых выразаў, што можна патлумачыць агульным рухам мовы ў бок аналітычнасці. Экстралінгвістычныя змены выклікаюць дыяхранічныя змены ў лексічнай сістэме мовы, што ў сваю чаргу актуалізуе развіццё лексічных варыянтаў ФА. Акрамя разгледжаных, у беларускай і англійскай мовах дзейнічаюць яшчэ іншыя фактары развіцця лексічнай варыянтнасці: аб’яднанне двух фразеалагізмаў у варыянтную пару, кантамінацыя фразеалагізмаў, уплыў дыялектнай мовы, уплыў іншых моў. Характарыстыка іх – задача наступнага артыкула.

²⁰ *The Oxford dictionary of English etymology*, Oxford 1996, s. 712.

²¹ Тамсама, с. 178.

²² Тамсама, с. 823.

STRESZCZENIE

Tematem niniejszego artykułu są wybrane sposoby rozwijania się wariantów leksykalnych w białoruskich i angielskich frazeologizmach. Analiza materiału językowego pokazuje, że zmienność składu leksykalnego jednostek frazeologicznych może być wynikiem działania prawa analogii, według którego składowe danego frazeologizmu są zamieniane na inne, posiadające podobny skład leksykalny. Proces *remotywacji* znaczenia jednostki frazeologicznej lub odnawiania jej formy wewnętrznej może sprzyjać powstawaniu i rozwojowi zmienności. Ponadto czynniki pozajęzykowe mogą wpływać na zmianę systemu leksykalnego języka, co z kolei prowadzi do powstania nowych leksykalnych wariantów jednostek frazeologicznych.

Słowa kluczowe: leksykalne warianty frazeologizmów, lingwistyczno-kognitywny model zmienności, idiom, prawo analogii, *remotywacja* znaczenia, czynniki pozajęzykowe, archaizacja leksyki.

SUMMARY

The article deals with some ways of developing lexical variants of Belarusian and English phraseological units. It is shown that lexical variation of phraseological units can be the result of the rule of analogy when variable constituents of certain idioms are replaced by others of similar lexical composition. The process of meaning re-motivation, i.e. the renewal of its inner form, can also entail the appearance and development of lexical variation. Besides, extralinguistic factors can cause changes in the lexical system of the language, which in turn brings about the appearance of new lexical variants of phraseological units.

Key words: lexical variants of phraseological units, linguistic-cognitive model of variation, idiom, rule of analogy, re-motivation of meaning, extralinguistic factors, archaization of lexis.